

Rola refleksyjności w kontekście procesu autokreacji ludzi dorosłych

Abstrakt: Refleksyjność nabrała istotnego znaczenia w późnej nowoczesności, z jednej strony jako cecha kultury, a z drugiej właściwość istotna dla rozwoju człowieka. Celem opracowania jest analiza pojęcia refleksyjności jako jednej z centralnych kategorii opisujących zamiany w późnej nowoczesności, a następnie na tym tle zarysowanie jej roli w procesie autokreacji ludzi dorosłych. Refleksyjność jest pojęciem stosunkowo nowym. Można w nim wyróżnić dwa podstawowe wymiary: poznawczy i zwrotny. Charakterystycznym rysem późnej nowoczesności jest przenikanie się obu wymiarów refleksyjności oraz akceptacja wielości sposobów jej rozumienia. Staje się ona wręcz niezbywalną kompetencją dorosłego człowieka w późnej nowoczesności wyzwalająca proces jego autokreacji. Z jednej strony refleksyjność wiąże się z podejmowaniem krytycznej refleksji nad własnym życiem i jego warunkami. Z drugiej strony jest ona cechą struktur społecznych czy wytworów kultury, które zwrotnie reorganizując życie człowieka, zmuszają go do reakcji, zastanowienia się, a czasem nawet do zmiany własnego życia.

Słowa kluczowe: autokreacja, późna nowoczesność, refleksyjność

Wprowadzenie

Refleksja towarzyszy człowiekowi w wielu sytuacjach życiowych, gdy podejmuje on namysł nad sobą, swoim działaniem czy jego kontekstem. Jest ona zatem niezbywalnym składnikiem procesu rozwoju i uczenia się człowieka. Zwraca się obecnie uwagę, że żyjemy w kulturze, w której refleksyjność staje się jedną z istotnych cech, zarówno na poziomie społeczno-kulturowym, jak i indywidualnym¹. Znajduje to odzwierciedlenie w naukach humanistycznych i społecznych w postaci tzw. zwrotu refleksyjnego², związanego z podejmowaniem

¹ U. Beck, A. Giddens, S. Lash, *Modernizacja refleksyjna*, Warszawa 2009.

² E. Hałas, *Refleksyjność jako zasada i problem teorii społecznej*, „Zagadnienia Naukoznawstwa” 2011, nr 2; W. Kruszelnicki, *Pojęcie refleksyjności we współczesnej teorii antropologicznej*, „Barbaryńca” 2009, nr 1.

krytyki w obrębie różnych dyscyplin tych nauk i budowaniem ich samoświadomości. Refleksyjność jako pojęcie wskazuje na nieco szersze zjawisko, zwłaszcza jeśli przyjrzymy się mu w kontekście zmian społeczno-kulturowych późnej nowoczesności³, uwypuklając zarówno społeczny, jak i indywidualny jego wymiar. Współczesna rzeczywistość charakteryzuje się bowiem szybkimi zmianami, złożonością, niejednoznacznością, niepewnością i ryzykiem, co stawia przed ludźmi nowe wyzwania. Szczególnie interesujący wydaje się w tym zakresie wątek indywidualnego rozwoju człowieka, zobligowanego w okresie późnej nowoczesności do kształtowania własnej biografii⁴. Jest on zmuszony dokonywać nieustannych wyborów tożsamościowych spośród wielu dostępnych opcji, jednocześnie jest w tych wyborach zdany na siebie. Słabnąca rola tradycji powoduje utratę oparcia z płynących z niej wskazówek, ukierunkowujących dotąd wybory jednostki. Ceną poszerzania się możliwości jest więc dla człowieka ryzyko niepewności. Przemiany późnej nowoczesności kierują zatem uwagę na wzrost znaczenia procesu autokreacji oraz wymaganej w tym procesie refleksyjności, bez której dokonywanie wyborów w świecie wielu opcji wydaje się co najmniej utrudnione. Jednocześnie pojęcie refleksyjności nabiera też szerszego znaczenia w kontekście opisywanych zmian społeczno-kulturowych – wykraczając poza wymiar poznawczy – co kształtuje również warunki rozwoju indywidualnego człowieka. Celem niniejszego opracowania jest analiza pojęcia refleksyjności jako jednej z centralnych kategorii opisujących zamiany w późnej nowoczesności, a następnie na tym tle zarysowanie jej roli w procesie autokreacji ludzi dorosłych.

Źródła pojmowania refleksyjności

Pojęcie refleksyjności pojawiło się w dyskursie nauk społecznych i humanistycznych stosunkowo niedawno, bo w XX wieku, obecnie zyskało w nich jednak pozycję jednego z kluczowych terminów⁵. Analizę kategorii refleksyjności warto rozpocząć od jej źródeł, które wiążą się z takimi terminami, jak *refleksja* i *refleks*. Wszystkie wskazane terminy wywodzą się z języka łacińskiego, z wyrazów *re-flectō* (co oznacza zgiąć, zwrócić wstecz, przechylić się wstecz, odwrócić,

³ Z powodu ograniczonej objętości opracowania nie wnikam w wyjaśnienia dotyczące różnicy między późną nowoczesnością a ponowoczesnością, przyjmując za Anthony'ego Giddensa pierwszy z tych terminów (por. A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Warszawa 2001).

⁴ U. Beck, A. Giddens, S. Lash, *Modernizacja refleksyjna*, dz. cyt., s. 27–29; A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość*, dz. cyt., s. 20–21.

⁵ Por. W. Kruszelnicki, *Pojęcie refleksyjności we współczesnej...*, dz. cyt.; E. Hałas, *Refleksyjność jako zasada...*, dz. cyt.

nastroić na nowo) oraz *rě-flūō* (płynąć wstecz)⁶. Przedrostek *rě-* i *rěd-* oznacza natomiast: z powrotem, znowu oraz przeciw⁷. Źródeł refleksyjności można poszukiwać zatem w dwóch wyrazach podstawowych. Kluczowe wydaje się określenie *flecto*, które ma najwięcej znaczeń:

1. giąć, krzywić: a) przerobić, zmienić; b) nakłonić zmiękczyć; c) kołować, płynąć; 2. a) zwracać, skierować; b) zwracać się; α) wracać wstecz; β) zwracać się dokąd, do czegoś (*in, ad alid*); maszerować ciągnąć; 3. zgięty, skrzywiony, kręcony, drżący⁸.

Czasownik *flūō*, *flūxī* oznacza z kolei płynąć i pochodne od niego czasowniki, jak np. wypływać, odpływać czy upływać (o czasie), a także rozwijać się, dziać się⁹. Istotny w kontekście prowadzonej analizy może być też – pochodny od czasownika *flecto* – rzeczownik *flexus* oznaczający: zgięcie, skrzywienie; boczną drogę, zakręt lub punkt zwrotny¹⁰. Bliższe przyjrzenie się powyższym terminom ukazuje kilka aspektów kluczowych dla analizowanego pojęcia refleksyjności. Oba czasowniki *flecto* i *flūō* wypuklają ruch. Z kolei przedrostek *rě-* oraz czasownik *flecto* wskazują dodatkowo, że ruch ten ma charakter powrotny, jest skierowany w stronę punktu wyjścia.

Przyjrzymy się w tym kontekście dwóm terminom: *refleks* i *refleksja*. Pierwszy z nich ma kilka znaczeń. Po pierwsze jest to reakcja organizmu na działający nań z zewnątrz bodziec, przekazywana za pośrednictwem układu nerwowego; inaczej tłumaczona także jako odruch. Po drugie, to pewna zdolność człowieka do szybkiego orientowania się w sytuacji oraz szybkie i odpowiednie reagowanie na coś, jakiś bodziec, zdarzenie. Trzecie ze znaczeń wskazuje na zjawisko fizyczne, czyli odbicie czy rozbłysk światła, odbłask¹¹. Pierwsze dwa z opisanych znaczeń dotyczą człowieka i wiążą się z jego reakcją na bodźce. O ile jednak pierwsze znaczenie wskazuje na reakcję automatyczną, odruchową, o tyle drugie na zdolność szybkiej reakcji, wymagającej aktywizacji procesów poznawczych, która nie musi jednak wiązać się w pełni ze świadomością.

Dla pojęcia refleksyjności większe znaczenie ma jednak termin *refleksja*. *Słownik wyrazów obcych* wskazuje na trzy jego znaczenia:

1. Głębsze zastanowienie, zastanawianie się, rozmyślanie nad czymś, rozważanie połączone z analizowaniem czegoś. 2. Myśl, wypowiedź, będąca wynikiem zastanowienia się, rozmyślenia. 3. *filoz.* Zwrócenie się podmiotu myślącego ku własnej aktywności powiązane z odwróceniem myśli od przedmiotów istniejących w rzeczywistości zewnętrznej¹².

⁶ *Słownik łacińsko-polski*, oprac. K. Kumaniecki, Warszawa 1988, s. 426.

⁷ Tamże, s. 420.

⁸ Tamże, s. 215.

⁹ Tamże, s. 216.

¹⁰ Tamże, s. 215.

¹¹ *Słownik wyrazów obcych*, red. E. Sobol, Warszawa 1999, s. 945.

¹² Tamże.

Wszystkie trzy znaczenia eksponują aspekt poznawczy. Pierwsze akcentuje sam proces myślowy, a drugie – jego efekt. Trzecie znaczenie z kolei odwołuje się do długiej tradycji filozoficznej rozpatrywania refleksji w kategoriach samoświadomości i budowania samowiedzy. W obu analizowanych pojęciach możemy odnaleźć aspekty wyodrębnione w oparciu o terminy łacińskie, jak ruch oraz jego kierunek, czyli zwrot do punktu wyjścia. W przypadku człowieka tym punktem wyjścia jest on sam jako podmiot orientujący się i reagujący na daną sytuację, zdarzenie czy też podmiot podejmujący rozważania, zastanawiający się nad czymś. W tym kontekście różnica między refleksem a refleksją dotyczy czasu oraz stopnia świadomości zachodzącego procesu. Refleks wiąże się z szybką reakcją na bodźce, która nie musi być w pełni świadoma. Refleksja natomiast wymaga od człowieka czasu do zastanowienia się i świadomego namysłu przed podjęciem działania. Julia Didier podkreśla, że refleksja to „postawa mentalna tego, kto unika pośpiechu w ferowaniu sądów i impulsywności w swoim postępowaniu”; w węższym znaczeniu oznacza natomiast „skupienie, dzięki któremu umysł rozjaśnia myśli, analizuje swoje uczucia”¹³. Analizowane pojęcia ukazują nam zatem, obok wyróżnionych wcześniej aspektów, takich jak ruch i kierunek powrotny, zwrotny także kolejne właściwości: czas, reakcję człowieka na coś oraz proces myślenia i świadomość. Możemy zatem uznać, że poprzez ruch i czas wskazują na procesualność, akcentują ponadto wymiar poznawczy (umysłowy) oraz działanie. Warto zwrócić uwagę, że aspekt poznawczy refleksji został mocno uwypuklony w filozofii. Jak zauważa Elżbieta Hałas, refleksja jako „*animus reflectare* – oznaczała myśl zwróconą ku sobie samej”¹⁴. Jeszcze dokładniej ten aspekt wyjaśnia przytoczona powyżej definicja słownikowa w trzecim znaczeniu¹⁵, wskazując na podwójny ruch podmiotu: zwrot myślenia ku własnej aktywności, a jednocześnie odwrócenie od przedmiotów zewnętrznych. Tak pojmowana refleksja kładzie nacisk na dwa momenty procesu poznawczego podmiotu myślącego: zwrot ku sobie (introspekcja) oraz odwrót od świata zewnętrznego (co ma pogłębić proces zanurzenia się w proces myślenia do wnętrza i wzrost samoświadomości). Takie rozumienie refleksji znalazło wyraz z wielu kierunkach filozoficznych.

Hałas zwraca uwagę, że we współczesnej teorii społecznej refleksyjność nie oznacza już tylko (a czasami w ogóle) czynności umysłu ujmującego czy uświadamiającego sobie własne akty¹⁶. Warto zatem rozpatrując jego znaczenie zwrócić uwagę na analizowane wcześniej pojęcia i wyłonione na tej podstawie właściwości. W języku polskim *refleksyjność* pojawiła się jako tłumaczenie

¹³ J. Didier, *Słownik filozofii*, Katowice 2006, s. 344.

¹⁴ E. Hałas, *Refleksyjność jako zasada...*, dz. cyt., s. 193.

¹⁵ *Słownik wyrazów obcych*, dz. cyt., s. 945.

¹⁶ E. Hałas, *Refleksyjność jako zasada...*, dz. cyt., s. 193.

angielskiego terminu *reflexivity*¹⁷. W języku tym wyróżnić można dwa określenia *reflexive* oraz *reflective*, które są często tłumaczone na język polski za pomocą jednego przymiotnika – refleksyjny. Analizując pojęcie refleksyjności Roma Sendyka zwraca uwagę na różnicę znaczeń obu terminów angielskich. „«Reflective» oznacza «akt kognitywny», «refleksję» w sensie namysłu, medytacyjność, ale także «zdolność odbijania», np. promieni słonecznych; «reflexive» konotuje akt zwrotu, sugeruje cyrkularną relację”¹⁸. Dalej wskazuje on także na różnicę między kolejnymi terminami *reflection* a *reflexivity*, z których pierwszy oznacza „zdolność do głębokiego namysłu”, a drugie – „umiejętność zewnętrznej oceny siebie”¹⁹. Znaczenia opisanych terminów wskazują prawdopodobnie na podobną etymologię łacińską, co terminy polskie analizowane powyżej. Hałas dodaje jednak, że pierwotnie termin *reflexivity* pojawił się w XX wieku na określenie relacji zwrotnych, dopiero później wszedł do języka nauk społecznych, w których dostrzec można jednak nieustanne mieszanie pojęć refleksji i refleksyjności albo ich przeciwstawianie²⁰. Warto nadmienić, że dla odróżnienia obu znaczeń pojawiło się mało rozpowszechnione w języku polskim słowo *refleksywny*, które ma oddawać zwrotny charakter zjawisk²¹, obok terminu *refleksyjny*, akcentującego ich charakter poznawczy.

Analiza powyższych terminów pozwala wyraźniej uwypuklić dwa wymiary refleksyjności: poznawczy, związany z podjęciem refleksji jako aktu namysłu, oraz zwrotny, wskazujący na powrót ku punktowi wyjścia (także ku sobie), cyrkularność oraz relację między tym, co na zewnątrz i wewnątrz. Ujawnia również następujące jej właściwości: aspekt poznawczy, związany z działaniem o charakterze kognitywnym oraz świadomością, ruch i jego zwrotny kierunek. Dostrzegamy też cechę procesualności, na co może wskazywać powtarzalność aktów namysłu czy cyrkularność relacji. Analiza terminów angielskich pozwala zauważyć także, że oba wymiary refleksyjności – poznawczy i zwrotny – mogą ze sobą współgrać, wzajemnie się dopełniając; mogą wskazywać również odmienne zjawiska, wówczas dla określenia samej zwrotności relacji można zastosować termin refleksywność. Takie rozróżnienie pojęć może okazać się szczególnie przydane przy rozpatrywaniu zmian w ich pojmowaniu w kontekście kulturowo-społecznym.

¹⁷ Tamże, s. 192.

¹⁸ R. Sendyka, *Od kultury „ja” do kultury „siebie”. O zwrotnych formach w projektach tożsamościowych*, Kraków 2015, s. 7.

¹⁹ Tamże. Cyt. za: G. E. J. Bolton, *Reflective Practice: Writing and Professional Development*, Los Angeles 2010, s. XIX.

²⁰ E. Hałas, *Refleksyjność jako zasada...*, dz. cyt., s. 192.

²¹ R. Sendyka, *Od kultury „ja”...*, dz. cyt., s. 7.

Refleksyjność jako cecha późnej nowoczesności

Wzrost znaczenia pojęcia refleksyjności w naukach społecznych i humanistycznych należy rozpatrywać w kontekście kryzysu projektu nowoczesności opartego na oświeceniowej idei postępu i rozumu. Jak zauważa Astrid Męczkowska idea oświeceniowego rozumu została wypaczona przez próbę jej wcielenia w życie zgodnie z racjonalnością instrumentalną, co w efekcie przekształciło się w dążenie do panowania. Idea postępu wiązała się bowiem z założeniem, że człowiek przyczyni się do wzrostu szczęścia i dobrobytu poprzez racjonalne panowanie nad światem: przyrodą i społecznym. Oświeceniowy rozum popadł w sidła instrumentalizacji, a idea refleksyjnej wolności myślenia została podporządkowana racjonalizacji i utylitarności. W ten sposób zdjęto z człowieka ciężar wysiłku samodzielnego myślenia, służącego odtąd logice techniki i nauki. Deformacji uległa przy tym również idea podmiotowości człowieka wprzęgnięta w projekt nowoczesnego społeczeństwa. Podmiot został urzeczowiony i zredukowany do myślenia zgodnie z logiką instrumentalnego rozumu, podporządkowanego ekonomicznej idei panowania nad światem. Dominacja logiki racjonalizmu doprowadziła też do stopniowej reifikacji stosunków społecznych²². Kryzys realizacji oświeceniowego projektu nowoczesności opartego na idei postępu i rozumu ujawnił się m.in. w rozbiciu jednolitej wizji świata, zakwestionowaniu szczególnej roli nauki oraz sprzeciwie wobec porządku społecznego przezeń wytworzonego, stanowiąc podstawę radykalnej zmiany społeczno-kulturowej, nazwanej okresem późnej nowoczesności²³.

Refleksyjność stanowi właśnie jedną z cech charakterystycznych tego okresu²⁴. Na jej znaczenie dla nowej fazy nowoczesności (modernizmu) wskazywali zwłaszcza Ulrich Beck, Anthony Giddens i Scott Lash²⁵. Choć ich sposób rozumienia istoty modernizacji refleksyjnej i jej źródeł nieco się różnił, to wspólnym mianownikiem było uznanie, że „im bardziej społeczeństwo się modernizuje, tym bardziej aktywne jednostki (podmioty) nabywają zdolności wywierania wpływu na warunki społeczne swojego istnienia”²⁶. Podkreślali także, że dla obecnej fazy nowoczesności charakterystyczny jest wzrost niepewności wynikający m.in. ze złożoności i nieprzewidywalności zachodzących zmian, które trudno w efekcie poddać kontroli. Wymaga to z jednej strony

²² A. Męczkowska, *Podmiot i pedagogika. Od oświeceniowej utopii ku pokrytycznej dekonstrukcji*, Wrocław 2006, s. 115–119.

²³ T. Hejnicka-Bezwińska, *Pedagogika ogólna*, Warszawa 2008, s. 176–190.

²⁴ W. Kruszelnicki, *Epistemologiczne i kulturoznawcze implikacje kategorii refleksyjność w socjologii współczesnej*, [w:] *Uwagi w kwestii poznania. Księga jubileuszowa prof. Adama Palucha*, red. J. Bardan, K. Górny, Kolbuszowa–Wrocław 2013, s. 180.

²⁵ U. Beck, A. Giddens, S. Lash, *Modernizacja refleksyjna...*, dz. cyt.

²⁶ Tamże, s. 222.

pogodzenia się z rosnącą ambiwalencją i nieprzejrzyistością rzeczywistości, a z drugiej reorientacji współczesnej kultury (w tym teorii społecznej) na analizowanie samej siebie²⁷. W omawianym tu kontekście istotne jest jednak zwrócenie uwagi na wielość sposobów rozumienia samej refleksyjności.

Beck dokonuje odróżnienia refleksji od refleksywności oraz ich przeciwstawienia. Refleksywnością nazywa on „autonomiczne (niepożądane i niezauważalne) przejście od społeczeństwa przemysłowego do społeczeństwa ryzyka”²⁸. W tym znaczeniu modernizacja refleksywna oznacza

konfrontację ze skutkami społeczeństwa ryzyka, z którymi system społeczeństwa przemysłowego, oceniając rzecz na podstawie jego zinstytucjonalizowanych standardów, nie potrafi sobie poradzić, ani których nie potrafi zasymilować²⁹.

Refleksywność oznacza zatem zwrot społeczeństwa ku sobie i przyglądanie się zachodzącym zmianom oraz konfrontację z ich następstwami. Zwrot ten nie ma jednak u Becka charakteru świadomego namysłu. Dopiero jego następstwem staje się wymuszenie w społeczeństwie autorefleksji na temat fundamentów spójności społecznej i podstaw jego racjonalności. W ten sposób społeczeństwo staje się refleksyjne, gdyż stawia samo siebie jako problem³⁰. Na tej podstawie Beck wprowadza pojęcie modernizacji refleksyjnej, oznaczającej „reformę racjonalności”, która przyjmuje założenie o istnieniu ambiwalencji w rzeczywistości³¹ późnej nowoczesności. Tak rozumiana refleksyjność wiąże się właśnie z procesem świadomego namysłu nad sobą i swoją kondycją. Beck podkreśla zatem rolę obu jej wymiarów: poznawczego i zwrotnego.

Giddens z kolei zwraca uwagę, że w okresie późnej nowoczesności, zarówno w wymiarze życia jednostkowego, jak i społecznego, zmianie ulegają źródła niepewności, które wynikają m.in. ze wzrostu naszej wiedzy³². Nauka i wiedza straciły jednak swój autorytet i władzę. W tej sytuacji na znaczeniu zyskuje tzw. wiedza ekspercka, z konieczności mająca charakter specjalistyczny, a zatem ograniczony do danej dziedziny. Sytuacja ta wymusza dokonywanie nieustannych wyborów, na jakiej wiedzy eksperckiej się oprzeć, by podjąć określone decyzje dotyczące codzienności. Wiąże się to również z koniecznością oszacowania ryzyka związanego z wyborem określonych ekspertów, a rezygnacją z innych. Ponadto wiedzę ekspercką może przyswoić sobie każdy, kto dysponuje odpowiednim czasem i zasobami. W tym kontekście Giddens wprowadza istotne pojęcie refleksyjności instytucjonalnej, wskazującej na powszechnie

²⁷ Por. W. Kruszelnicki, *Epistemologiczne i kulturoznawcze...*, dz. cyt., s. 180–181.

²⁸ U. Beck, A. Giddens, S. Lash, *Modernizacja refleksyjna...*, dz. cyt., s. 17–18.

²⁹ Tamże.

³⁰ Tamże, s. 21.

³¹ Tamże, s. 53.

³² Tamże, s. 235–236.

zjawisko przenikania wiedzy tworzonej przez ekspertów do społeczeństwa i jej przyswajania przez tzw. laików, co prowadzi do jej dalszego przekształcania³³. W tym sensie refleksyjność nowoczesności należy odróżnić od refleksyjnej kontroli działania właściwej ludzkiej aktywności.

Refleksyjność nowoczesności oznacza, że większa część społecznej aktywności i materialnego stosunku do przyrody jest systematycznie poddawana rewizji ze względu na nowo zdobyte wiadomości lub nabytą wiedzę. Wiedza nie jest przy tym czymś ubocznym czy przypadkowym, ale stanowi strukturalny element nowoczesnych instytucji [...]³⁴.

Hałas podkreśla przy tym, że choć Giddens nie rezygnuje z poznawczego ujęcia refleksyjności, to zwraca uwagę, że nie należy jej rozumieć wyłącznie jako samowiedzy podmiotów. Nadaje on refleksyjności pragmatyczny, a nawet strategiczny charakter, przypisując jej też funkcję kontroli działania, co wiąże się zarówno ze świadomością zachodzących zdarzeń i zdolnością dostosowywania do nich swojego działania, jak i zdolnością jego racjonalizacji. W kontekście instytucji cecha ta wiąże się natomiast ze szczególnym odnoszeniem się do istniejących reguł i zasobów oraz ich strategicznego wykorzystywania³⁵.

Zarówno u Becka, jak i Giddensa refleksyjność ma charakter poznawczy, wiąże się bowiem z procesem namysłu nad sytuacją społeczną. Przy czym Beck koncentruje się raczej na podmiotach indywidualnych, Giddens zaś dodatkowo na systemach eksperckich oraz instytucjach. Różnica między autorami dotyczy natomiast roli systemów eksperckich w procesie refleksyjności i autorefleksyjności. U Giddensa oba te procesy opierają się na zaufaniu w te systemy, które umożliwiają systematyczne poddawanie rewizji działalności jednostek i instytucji. U Becka z kolei refleksyjność i autorefleksyjność jest efektem ubocznym problemów nowoczesności w społeczeństwie ryzyka, które zostają uwidocznione dopiero poprzez ich ponowne przeniesienie w kontekst indywidualny. Wówczas ujawnia się możliwość uwolnienia się spod kontroli systemów eksperckich i poddania ich krytyce³⁶.

W tym kontekście warto ukazać nieco odmienny sposób rozumienia refleksyjnej nowoczesności przez Lasha, oparty na przyjęciu trzech podstawowych tez. Po pierwsze, teoria modernizacji refleksyjnej opisuje stały wzrost władzy (podmiotowości) aktorów społecznych w porównaniu ze strukturą (dzięki pojawieniu się nowych warunków strukturalnych). Po drugie, zwraca uwagę na estetyczny wymiar refleksyjności. Po trzecie, podkreśla, że choć teoria modernizacji refleksyjnej jest wyraźnym programem indywidualizacji, to można

³³ Tamże, s. 118–124.

³⁴ A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość*, dz. cyt., s. 29.

³⁵ E. Hałas, *Refleksyjność jako zasada...*, dz. cyt., s. 193–194.

³⁶ U. Beck, A. Giddens, S. Lash, *Modernizacja refleksyjna...*, dz. cyt., s. 153, 229–231.

dostrzec zmieniające się podstawy rozumienia wspólnotowości³⁷. Lash wprowadza rozróżnienie między refleksyjnością strukturalną a autorefleksyjnością. Wzrost podmiotowości jednostek następuje w sytuacji, gdy mają one dostęp do nowych warunków strukturalnych, jak struktury informacyjne i komunikacyjne, co widoczne jest przede wszystkim w sytuacji pracy opartej na przetwarzaniu informacji. Jednostki mogą wyzwalać się ze struktur poprzez analizę społecznych warunków własnego istnienia, a bezpośrednią kontrolę zaczyna pełnić refleksyjność strukturalna³⁸. Autor wskazuje przy tym na możliwe zagrożenie, czyli tworzenie się grup „zwycięzców” i „przegranych” refleksyjności³⁹. W autorefleksyjności uprzednio heteronomiczna kontrola podmiotów zostaje zastąpiona przez samokontrolę⁴⁰. Istotne znaczenie dla zrozumienia koncepcji Lasha ma pojęcie refleksyjności estetycznej, która dotyczy przedmiotów oraz ich doświadczania przez jednostki. Przedmioty mogą być refleksyjne na trzy sposoby: jako własność intelektualna bogata w symbole, jako własność utowarowiona lub reklamowa⁴¹. To symbole, zarówno konceptualne, jak i „mimetyczne” (czyli obrazy, dźwięki i narracje), tworzą warunki dla refleksyjności poprzez tworzenie warunków dla wzbudzania estetycznej krytyki⁴². Trzecim aspektem wskazanym przez Lasha są wspólnoty kulturowe, które stają się refleksyjne, gdyż przynależność do nich opiera się na indywidualnej decyzji o zaangażowaniu; w większym stopniu zastanawiają się nad swoimi początkami oraz zmianami, a ich „narzędzia” i wytwory mają charakter abstrakcyjny i kulturowy, a nie materialny⁴³. Refleksyjność wspólnotowa opiera się zatem na wspólnych znaczeniach i nawykach, rozpoznawanych i interpretowanych przez jej członków. Lash – w porównaniu do dwóch poprzednich autorów – wykracza zatem poza poznawcze rozumienie refleksyjności, przypisując tę właściwość przedmiotom, zwłaszcza wytworom kultury. Wskazuje on także na refleksywny (zwrotny) wymiar kultury późnej nowoczesności, która wyzwala refleksję jednostek nad swoją kondycją, a także nad rzeczywistością społeczno-kulturową.

Podsumowując, warto zauważyć, że przejście w fazę późnej nowoczesności, wywołane kryzysem oświeceniowego projektu nowoczesności, stworzyło warunki dla rozwoju refleksyjności, choć jej rozumienie jest zróżnicowane. Refleksyjność stopniowo stała się cechą współczesnej kultury, wskazując na potrzebę nieustannego procesu analizowania okoliczności życia na poziomie indywidualnym i społecznym. Pojęcie to akcentuje również wzajemny przepływ

³⁷ Tamże, s. 146–147.

³⁸ Tamże, s. 157–158.

³⁹ Tamże, s. 168–177.

⁴⁰ Tamże, s. 152.

⁴¹ Tamże, s. 182.

⁴² Tamże, s. 178.

⁴³ Tamże, s. 207–220.

zależności między wymiarem społecznym i indywidualnym. Przeanalizowane powyżej różne sposoby rozumienia refleksyjności ukazują, że nadal kluczowe znaczenie odgrywa w niej wymiar poznawczy, związany z podejmowaniem przez jednostkę namysłu nad własnym życiem. Jednocześnie wskazuje się na pojawienie się refleksyjności jako cechy struktur społecznych czy wytworów kultury, które zwrotnie reorganizując życie jednostek, zmuszają je niejako do reakcji, zastanowienia się, a czasem nawet do zmiany własnego życia. Uwypukla to drugi z wymiarów refleksyjności, czyli jej zwrotność. Charakterystycznym rysem późnej nowoczesności jest przenikanie się obu wymiarów refleksyjności oraz akceptacja wielości sposobów jej rozumienia. Zmienność, niejasność i ambiwalencja współczesnej rzeczywistości rodzi zarazem ryzyko niepewności, ale i szansę tkwiącą w wielości możliwości oraz zmianie. Refleksyjność staje się w tych warunkach szansą na indywidualne kreowanie własnej biografii.

Rola refleksyjności w procesie autokreacji ludzi dorosłych

Zygmunt Bauman zauważył, że mamy dziś do czynienia ze „zindywidualizowaną i sprywatyzowaną wersją nowoczesności”, w której to na jednostkach spoczywa obowiązek kreowania wzorców życia oraz odpowiedzialność za własny sukces czy porażkę⁴⁴. W świecie permanentnej zmiany i różnorodności społecznej dokonywanie nieustannych wyborów tożsamościowych stało się składnikiem codziennej aktywności każdego człowieka. Wymogiem współczesności stał się zatem proces nieustannej autokreacji podejmowanej przez każdą jednostkę. Proces ten cechuje z jednej strony wielość możliwości wyboru, która stanowi podstawę „stania się kimkolwiek zechcę”. Z drugiej towarzyszy mu jednak poczucie, że ta wolność wyboru jest podstawą niedookreślenia, niekompletności i nieostateczności tej autokreacji. Wielość możliwości wiąże się bowiem z wyborem jednych opcji, a odrzuceniem innych. Pozostaje zatem niepokój i ryzyko związane z podjęciem złej czy niewłaściwej decyzji oraz jej konsekwencjami⁴⁵. Proces autokreacji ma w tych warunkach charakter zmienny i niedokończony. Charakterystyka rozwoju człowieka dorosłego w warunkach późnej nowoczesności wymaga uwzględnienia z jednej strony procesu autokreacji, biorąc pod uwagę, że konstruowanie siebie, własnej biografii staje się wręcz koniecznością; z drugiej – uznania roli refleksyjności jako cechy kultury późnej nowoczesności i w związku z tym poszukiwania wzajemnych zależności między tymi zjawiskami.

⁴⁴ Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, Kraków 2006, s. 14–15.

⁴⁵ Tamże, s. 95–98.

Podstawą rozważań chciałabym uczynić tezę, że refleksyjność jako cecha współczesnej kultury wydaje się jednym z czynników „wymuszających” proces autokreacji. Kluczową rolę w tym procesie odgrywa zwrotny charakter refleksyjności, który dotyczy zarówno wymiaru społeczno-kulturowego, jak i życia jednostkowego. Jak zwraca bowiem uwagę Giddens, „w kontekście porządku post-tradycyjnego «ja» staje się *refleksyjnym projektem*”⁴⁶. Można zatem powiedzieć, że reorientacja współczesnej kultury na analizowanie samej siebie znajduje też odzwierciedlenie w życiu jednostkowym. Proces ten stał się na tyle istotny, że obserwuje się nawet powstanie interdyscyplinarnej orientacji koncentrującej się wokół kwestii „społecznego konstruowania tożsamości, autozwrotnej refleksyjności jednostki i jej relacji wobec zewnętrznych sił wpływających na sposób jej autoodniesienia”⁴⁷.

Znaczenie refleksyjności w procesie autokreacji uwidacznia się zatem już w samym zwrocie ku sobie bądź trosce o siebie. Sendyka zdiagnozowała „wzrastającą popularność myślenia trybem zwrotnym” jako zmianę o charakterze ogólniejszym przejawiającą się jako „ruch od «kultury *ja*» ku «kulturze *siebie*»; od (złudnej) autonomii ku afirmowanej relacyjności; od koncepcji człowieka jako indywiduum ku człowiekowi «usieciowionemu»”⁴⁸. Za punkt wyjścia tej analizy należy przyjąć krytykę oświeceniowej idei rozumu oraz upadek transcendentnego podmiotu, przejawiający się m.in. w głoszeniu kryzysu człowieka. Nie oznacza to jednak odrzucenia idei samego podmiotu, a raczej jego dekonstrukcję i reinterpretację⁴⁹. Proces ten można powiązać z obserwowaną w języku tendencją odejścia od kategorii idealnych, jak podmiotowość i tożsamość na rzecz kategorii bardziej konkretnych, jak podmiot i jaźń⁵⁰. Miejsce podmiotu rozumianego jako byt uniwersalny, niezależny od zachodzących zmian zaczęło zajmować pojęcie jaźni ujmowanej procesualnie, zmiennej, tworzonej w relacji ze światem i innymi⁵¹. Proces ten jest odzwierciedleniem zachodzących zmian społeczno-kulturowych, charakteryzowanych najogólniej jako przejście do społeczeństwa późnej nowoczesności. Jednym z jej wymiarów, na który warto zwrócić uwagę w omawianym kontekście, jest zmiana podejścia do czasu, a w szczególności nastawienie na natychmiastowość i momentalność. Znajduje to także odzwierciedlenie w sposobie postrzegania samego siebie i własnego życia przez człowieka. Zamiast trwania liczy się dziś chwila i związany z nią zakres możliwych doznań, przeżyć. Ważna jest szybkość działania oraz natychmiastowe dostrzeżenie i konsumowanie wyników. Zamiast nastawienia na długotrwałe efekty dostrzegamy koncentrację na chwili obecnej oraz towarzyszących im przeżyciach, doznaniach.

⁴⁶ A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość*, dz. cyt., s. 47.

⁴⁷ R. Sendyka, *Od kultury „ja”...*, dz. cyt., s. 12.

⁴⁸ Tamże, s. 16.

⁴⁹ A. Męczkowska, *Podmiot i pedagogika*, dz. cyt., s. 184–199.

⁵⁰ A. Elliott, *Koncepcje „ja”*, Warszawa 2007, s. 18.

⁵¹ Por. R. Sendyka, *Od kultury „ja”...*, dz. cyt., s. 32–39.

Mają one jednak charakter ulotny, zwiewny, nie dając człowiekowi poczucia trwałości i oparcia. W jego poszukiwaniu zwraca się on zatem ku samemu sobie. W tej sytuacji to właśnie jaźń staje się szansą znalezienia przystani w warunkach ulotnych przeżyć i natychmiastowości⁵². Wzrost zainteresowania samym sobą znajduje, zdaniem Sedyki, wyraz w liczbie opracowań dotyczących jaźni (*self*)⁵³.

W późnej nowoczesności charakterystyka człowieka i jego rozwoju wymaga uzupełnienia o znaczenie relacyjności w rozumieniu samego siebie. To kolejny aspekt, który zwraca naszą uwagę na rolę refleksyjności w procesie autokreacji. Opisywany zwrot ku sobie nie oznacza bowiem koncentracji tylko na samym sobie, ale raczej odnoszenie siebie do innych oraz do tego, co dzieje się wokół, do świata i rozumienia siebie poprzez te relacje. W warunkach późnej nowoczesności tożsamość człowieka ma charakter mozaikowy, składa się z wielu elementów, fragmentów, wynikających z przyjmowania różnych, czasami nawet rozbieżnych, form siebie⁵⁴. Każda z dostępnych możliwości, przyjmowanych ról staje się okazją tworzenia nowego fragmentu swojej jaźni. Z jednej strony ten proces opisywany jest w kategoriach pogłębiania poczucia rozdarcia i zagubienia jednostki⁵⁵. Z drugiej wskazuje się w tym na możliwość jej otwarcia i podatności na zmianę⁵⁶, które to cechy wydają się pożądane w późnej nowoczesności. Funkcjonowanie w warunkach nieustannych zmian i powodowanej przez nie fragmentaryczności wymaga zdolności dostosowywania się do nich, co prowadzi właśnie do eksperymentowania. Efektem stają się różne formy samookreślenia, stanowiące podstawę tworzenia mozaikowej tożsamości człowieka. Temu procesowi różnicowania siebie towarzyszy jednocześnie proces przeciwny, uruchamiania mechanizmu koherencyjnego, scalania siebie⁵⁷. W późnej nowoczesności człowiek jest zmuszony do nieustannego reagowania na różne sytuacje i relacje, w jakie wchodzi, poprzez nieustanny proces porównań i zestawień z innymi⁵⁸, a to znajduje odzwierciedlenie w jego myśleniu o sobie. Jednocześnie dąży on do utrzymania spójnej tożsamości. Ważnym czynnikiem jej utrzymania jest m.in. własne ciało⁵⁹. Cieleśność

⁵² Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, dz. cyt., s. 170–201; Z. Bauman, *Ponowoczesne wzory osobowe*, „Studia Socjologiczne” 1993, nr 2, s. 9.

⁵³ Jak zauważa autorka, termin *self* nie znalazł w języku polskim jednoznacznego odpowiednika. W związku z tym w wielu tłumaczeniach pojawiają się takie jego określenia, jak: „ja”, „tożsamość”, „osobowość”, „jaźń”, „osoba” czy „człowiek” (R. Sedyka, *Od kultury „ja”...*, dz. cyt., s. 5). Choć dla odzwierciedlenia swoistości terminu *self* pojawiły się w języku polskim próby tworzenia neologizmów, jak „sobość” czy „samość”, to jednak nie upowszechniły się one (tamże, s. 27–31). Zarówno potoczne doświadczenie, jak i naukowe opracowania wskazują, że *self* wyraża co innego, niż np. zaimek „ja”. Dla podkreślenia tego refleksywnego charakteru tożsamości (tamże, s. 7) będę w opracowaniu używać określenia jaźń (czasami z dopiskiem w nawiasie angielskiego *self*).

⁵⁴ R. Sedyka, *Od kultury „ja”...*, dz. cyt., s. 46.

⁵⁵ Por. Z. Bauman, *Ponowoczesne wzory...*, dz. cyt., s. 31.

⁵⁶ Por. R. Sedyka, *Od kultury „ja”...*, dz. cyt., s. 47.

⁵⁷ Tamże, s. 43.

⁵⁸ Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, dz. cyt., s. 14.

⁵⁹ Por. A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość*, dz. cyt., s. 138; R. Sedyka, *Od kultury „ja”...*

staje się zresztą tylko jednym z wymiarów kształtowania siebie, ale nabierającym w późnej nowoczesności dużego znaczenia, co obrazuje m.in. popularność licznych poradników z zakresu samodoskonalenia. Można uznać, że jest to właśnie jeden z przejawów troski o siebie. Choć pojawiają się głosy uznające, że zjawisko to jest przejawem postawy narcystycznej, to Giddens przeciwstawia się tej opinii.

Wszystko to, co może przypominać masowy pęd ku narcystycznej kultywacji wyglądu ciała, jest w istocie wyrazem dużo głębszej troski o czynne «konstruowanie» i kontrolę nad ciałem. Istnieje tu integralny związek między rozwojem cielesnym a stylem życia, który przejawia się na przykład w poddawaniu ciała specyficznym reżimom. [...] ciało staje się przedmiotem wyborów i możliwości, które mają znaczenie nie tylko dla samej jednostki⁶⁰.

Autokreacja jako konstruowanie siebie w warunkach późnej nowoczesności wiąże się zatem ze zwrotem ku sobie, który obejmuje dwie przeciwstawne tendencje: z jednej strony nieustanny proces zmieniania siebie poprzez fragmentaryczne i rozproszone doświadczenia poszukiwania siebie, eksperymentowania z rolami, sytuacjami czy relacjami sprzyjającymi samookreślaniu, a z drugiej strony nadawanie pewnej spójności, ciągłości temu zróżnicowanemu obrazowi siebie w kontekście społecznym, w którym człowiek funkcjonuje⁶¹. Możemy zatem powiedzieć, że autokreacja wymaga refleksywnego nastawienia do siebie i relacji, w które człowiek nieustannie wchodzi, które sam kształtuje i które jednocześnie kształtują jego samego.

Właśnie ten refleksywny, zwrotny charakter rzeczywistości społecznej wymusza niejako na człowieku dokonywanie nieustannych zmian własnego życia, dokonywanie wyborów i brania za nie odpowiedzialności. Skłania nas to do zwrócenia uwagi na poznawczy wymiar refleksyjności. W kontekście całościowego uczenia się podkreśla się umiejętność refleksyjnej organizacji doświadczenia, które pozwoli człowiekowi nadać własnej biografii pewną ciągłość, poczucie tożsamości i znaczenie. Na poziomie instytucjonalnym zwraca się natomiast uwagę na potrzebę wzmacniania autorefleksyjności organizacji, która dzięki temu staje się dla swoich uczestników źródłem uczenia się i zasobów wiedzy⁶². Malewski z kolei uwypukla, że rzeczywistość późnej nowoczesności wymaga od człowieka kształtowania nowych kompetencji określanych jako „refleksyjność”, na którą składają się umiejętności dwojakiego rodzaju. Po pierwsze, oznaczają one zdolność krytycznego ujmowania zdarzeń konstytuujących świat życia człowieka. Po drugie, obejmują tzw. kompetencje symboliczno-estetyczne, które wiążą się ze zdolnością samodzielnego dookreślenia systemu wartości stanowią-

dz. cyt., s. 43.

⁶⁰ A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość*, dz. cyt., s. 12.

⁶¹ R. Sendyka, *Od kultury „ja”...*, dz. cyt., s. 42–43.

⁶² P. Alheit, „Podwójne oblicze” całościowego uczenia się: dwie analityczne perspektywy „cichej rewolucji”, *„Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja”* 2002, nr 2, s. 72–73.

cego podstawę własnego życia i dokonywanych wyborów⁶³. W tym kontekście podkreśla się znaczenie podejmowania indywidualnego namysłu nad własnym życiem, który z jednej strony towarzyszy działaniu podejmowanemu przez człowieka, a z drugiej – wyprzedza i ukierunkowuje to działanie w stronę obranych samodzielnie wartości. Ten aksjologiczny aspekt nadaje pewną spójność tożsamościowym wyborom jednostki.

Podsumowując, możemy zauważyć, że refleksyjność jako cecha późnej nowoczesności może stwarzać niejednorodną i ambiwalentną sytuację rozwojową dla różnych osób. Z jednej strony poprzez ukazanie wielości możliwości otwiera przed jednostkami warunki samodzielnego i świadomego kreowania siebie, własnego życia. Z drugiej wielość możliwości może budzić niepokój i lęk, skłaniając ludzi do ucieczki, np. w postaci bezrefleksyjnego podążania za ofertami określonego stylu życia. Ta druga sytuacja nie musi zresztą wywoływać reakcji bezmyślnego podążania za „tłumem”, ale skłaniać zwrócić do zastanowienia się, „co wybrać?”, a potem nawet do pytania „dlaczego to wybrać?”, czyli zwrócić człowieka ku pytaniom o sens. Możemy zatem zauważyć, że refleksyjność ma podwójne znaczenie w kontekście procesu autokreacji, uwzględniające oba jego wymiary i opisane wcześniej cechy. Po pierwsze, jako cecha kultury wpływa na „zwrot ku sobie” i troskę o siebie, „wymuszając” w pewien sposób reorganizację życia człowieka poprzez konfrontację ze zmianami. Po drugie, zmienność rzeczywistości i potrzeba nieustannego nadążania za nimi może stanowić pewien czynnik uruchamiający proces refleksji, zatrzymania się w biegu i spojrzenia na własne życie niejako z zewnątrz, zastanowienia się nad sobą, podejmowanymi wyborami oraz ukierunkowania dalszych decyzji i działań. Ten proces uruchomienia świadomej refleksji jawi się przy tym jako możliwość, a nie naturalna konsekwencja zachodzących zmian. Otwiera ona jednak przed człowiekiem szansę na indywidualne, świadome kreowanie siebie i w tym należy upatrywać potencjału refleksyjności w procesie autokreacji człowieka.

Bibliografia:

- Alheit P., „Podwójne oblicze” całozyciowego uczenia się. *Dwie analityczne perspektywy „cichej rewolucji”*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja” 2002, nr 2.
- Bauman Z., *Płynna nowoczesność*, tłum. T. Kunz, Wydaw. Literackie, Kraków 2006.
- Bauman Z., *Ponowoczesne wzory osobowe*, „Studia Socjologiczne” 1993, nr 2.
- Beck U., Giddens A., Lash S., *Modernizacja refleksyjna*, tłum. J. Konieczny, PWN, Warszawa 2009.
- Bolton G. E. J., *Reflective Practice: Writing and Professional Development*, SAGE Publications, Los Angeles 2010.

⁶³ M. Malewski, *Edukacja dorosłych w pojęciowym zgiełku. Próba rekonstrukcji zmieniających się racjonalności andragogiki*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja” 2001, nr 2, s. 46.

- Didier J., *Słownik filozofii*, tłum. K. Jarosz, Książnica, Katowice 2006.
- Elliott A., *Koncepcje „ja”*, tłum. S. Królak, Sic!, Warszawa 2007.
- Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, tłum. A. Szulżycka, PWN, Warszawa 2001.
- Hałas E., *Refleksyjność jako zasada i problem teorii społecznej*, „Zagadnienia Naukoznawstwa” 2011, nr 2.
- Hejnicka-Bezwińska T., *Pedagogika ogólna*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008.
- Kruszelnicki W., *Epistemologiczne i kulturoznawcze implikacje kategorii refleksyjność w socjologii współczesnej*, [w:] *Uwagi w kwestii poznania. Księga jubileuszowa prof. Adama Palucha*, red. J. Bardan, K. Górny, Kolbuszowa–Wrocław 2013.
- Kruszelnicki W., *Pojęcie refleksyjności we współczesnej teorii antropologicznej*, „Barbaryńca” 2009, nr 1.
- Malewski M., *Edukacja dorosłych w pojęciowym zgiełku. Próba rekonstrukcji zmieniających się racjonalności andragogiki*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja” 2001, nr 2.
- Męczkowska A., *Podmiot i pedagogika. Od oświeceniowej utopii ku pokrytycznej dekonstrukcji*, Wydaw. Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, Wrocław 2006.
- Sendyka R., *Od kultury „ja” do kultury „siebie”. O zwrotnych formach w projektach tożsamościowych*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2015.
- Słownik łacińsko-polski*, oprac. K. Kumaniecki, PWN, Warszawa 1988.
- Słownik wyrazów obcych*, red. E. Sobol, PWN, Warszawa 1999.

The role of reflexivity in the context of adults' self-creation process

Abstract: Reflexivity grew particularly significant in late modernity, as a characteristic of culture on the one hand, and a factor important for the man's development, on the other. The aim of this work is to analyze the idea of reflexivity as one of central categories which describe changes in late modernity, and, next, to outline its function in the process of adults' self-creation. Reflexivity is a relatively new idea, embracing two primary dimensions: cognitive and self-referent. It is a characteristic feature of late modernity that the two dimensions interpenetrate each other, and that numerous ways of understanding reflexivity are accepted. Reflexivity is becoming an inalienable competence of an adult individual in late modernity, one that launches the process of his self-creation. On the one hand, reflexivity is connected with undertaking critical reflection over one's life and its circumstances. On the other hand, it is a feature of social structures or creations of culture which, by evoking a responsive reorganization of an individual's life, enforce his reaction, reflection, or sometimes even a conscious life change.

Keywords: late modernity, reflexivity, self-creation

